

HORÁNYI ÖZSÉB —
LUKÁCS LÁSZLÓ

John Lukacs-csal

Mint 20. századi történelemmel foglalkozó tudós, hogyan látja, az újkor, a 20. század végét?

Az európai történelemben gyakran jelentős szerepet játszott a nacionalizmus. Hogyan látja mai szerepét?

Nem vagyok próféta. A múlt érdekel. Valahogy Kierkegaard módján: „Visszafelé gondolkodunk, előre élünk.”

A nacionalizmus ellentéte nem csupán a nemzetköziség, hanem a mélyen értett hazafiság. A magyar nyelvben ez szépen látszik. Hazafi, akit inkább a hazája vonz, mint a nép. Hazafi, aki a földhöz, családnhoz és a hagyományhoz áll közel, nem a nép absztraktumához. Mert a nép gyakran — sajnos — absztrakt fogalom.

A történetírás nagy problémája, hogy minden adat, minden közvéleménykutatás ellenére a nép ritkán beszél. A nép *nevében* beszélnek. Természetesen megtörténik, hogy amit a nép nevében mondanak, az nem esik távol attól, amit a nép gondol. Mégis: a demokratikus kor történelmét megírni nagyon nehéz. Felületesen írni könnyű, de nehéz mélyen látni, mert a történések szerkezete más, mint korábban. Ha azt mondom vagy írom: Kossuth ezt mondta, Széchenyi ezt sugallta: ezt lehet bizonyítani. De ha azt mondom vagy írom: a nép kívánta, a nép akarta, a nép elvetette: mindennek bizonyítása sokkal nehezebb, ha éppen nem lehetetlen. Például nehéz különbséget tenni két fontos tényező között: a közvélemény és a néphangulat között. A *köz* nem nép, és a *vélemény* nem hangulat. A kettő néha egybeesik, néha nem.

A nacionalizmus a legújabb kor jelensége. A demokrácia következménye. Azelőtt az uralkodó volt szuverén, de ő emberileg megfogható volt. Hogy Ferenc császár ezt mondta vagy azt mondta, azt bizonyítani lehet — vagy nem lehet. Száz évvel ezelőtt is a francia bankárnak több köze volt a német bankárhoz, mint a saját alkalmazottjához vagy munkásához. Ma ez nem áll fenn. A demokrácia nacionalizálódott. Ez veszélyekkel jár, mert a nacionalizmus társul bizonyos félelmekkel. Chesterton mondta, hogy a szeretet mindig személyes. (Ugyanakkor a szeretet lényege mindig *más* szeretete.) A gyűlölet hozza össze a tömegeket. A nacionalizmusnak mint minden izmusnak vannak pozitívumai és negatívumai. Így a nacionalizmus legnagyobb ellentéte nem valami kozmopolita nemzetköziség, amely szintén absztraktum, hanem a régimódi hazafiság.

A demokrácia homogenizálja még az osztályokat is: néha az egyetlen olyan kötőanyag a társadalomban, amely még tömegeket fog össze.

Ennek oka nem az, hogy más értelme lett a lokalitásnak?

A modern cégek olyan viselkedési kódexeket vezetnek be, amelyek nemcsak a munkahelyeken érvényesek, hanem a családtagokra is kiterjednek. Az egész családnak új viselkedésmintákat kell tanulnia.

Őn szerint tehát a szupranacionális gazdasági érdekcsoportosulások nem gyúrik le a nemzeteket?

Hogyan látja az állam szerepét?

A lokalitás kérdése is a földhöz kötődik. Az én szemléletem nemcsak antropocentrikus, hanem egyúttal geocentrikus is.

Ennek vannak rossz és jó oldalai is. Manapság több a világot járt magyar, noha persze ez nem jelenti azt, hogy ezzel együtt nő a bölcsesség is. Van így, van úgy. Én nem értek a közgazdasághoz, de úgy látom, hogy ha egy amerikai cég Magyarországon meg akar telepedni, akkor hiába jönnek a saját szakemberei, a végén mégis magyarokra kell támaszkodnia, mert a magyar nemcsak a magyar élet kereteit és viszonyait ismeri, hanem magyarokhoz kell szólnia, és magyaroknak kell eladnia. Azt gondolom, hogy ez a lényeges.

Léteznek a szupranacionális vállalatok, de az emberi civilizáció, sőt maga az élet nem abból áll, amit az üzletben vagy az irodában csinálnak. A civilizáció attól függ, hogy mi történik, amikor az igazgató vagy a munkás hazamegy. Milyen életet él otthon. Mert innen erednek a világ legnagyobb problémái. A külső fejlődéssel párhuzamosan súlyos törések jelentkeznek a családi életben, az emberek személyes kapcsolataiban. Törések, ahogy az angol mondja: „breakdown of communication”: az emberek nem figyelnek egymásra, nem beszélnek egymással, nincsenek is együtt. Ugyanakkor: ha felveszem a telefont, megnyomok nyolc gombot, a világ bármely sarkában élő emberrel tudok beszélni. A döntő az, mit mondok, mikor, hogy, kinek. Az egyik oldalon létrejött a világgommunikáció technikai lehetősége, Internet vagy E-Mail stb. formájában, s ezek valóban fontos eredmények. Másrészről az emberi érintkezés és az emberi figyelem döbbenetesen hiányos lett.

Az állam jelentősége a középkorban sokszor minimális volt. Az emberek a kegyúrhoz, a főúrhoz tartoztak. A francia sokáig nem tudta, hogy ő francia. Marco Polo nem tudta, hogy ő olasz. Úgy írta be magát a kínai császár könyvébe, hogy ő keresztény és velencei. És a kereszténységen Európát is érti. A nemzetállamnak vannak persze előfutárai, bizonyos tekintetben Anglia, mert szigetország. Németország külön történet.

A modern állam a 17. század elején alakult ki, főleg Franciaországban. IV. Henrik mondja először azt, hogy nem fontos, hogy katolikus-e vagy protestáns, legyen jó francia alattvaló. (Ezt akkor a németek nem tudták megcsinálni.) Most az állam tekintélye gyengül. Oroszországban Sztálin alatt a zsarnokság hordozója az óriási államhatalom volt, a KGB-állam stb. Most Oroszországban a legnagyobb baj, hogy gyenge az állam, nincs tekintélye, nem tud megbirkózni a maffiákkal, akiknek a hatalma most túlnő az alvilágon. Magyarországon is megcsappant az állam tekintélye. Bizonyos államtekinetlyre pedig szükség van már a rendfenntartás miatt is.

A nacionalizmus túlélte az államot, pedig a nacionalizmus csak későn került be az állam keretébe. Ebből Marx egy szót sem értett: mindig az „államról” írt, nem a nemzetről.

II. József, Nagy Frigyes, a francia királyok sem voltak nacionalisták. Amikor XIV. Lajos elfoglalta Elzászt, nem kívánta franciásítani, maradjanak német nyelvűek, csak legyenek adófizető alattvalók. Még az orosz cár is eltúrta, hogy sokan ne is tudjanak oroszul. 1900-ban, nem olyan régen, sok ruszin nem is tudta, hogy ő ruszin vagy ukrán. Kárpátalján sokszor patak választotta szét a falvakat görög keletiekre és katolikusokra. A katolikusok többnyire lengyelek vagy magyarok voltak, és persze valamennyien Ferenc József alattvalói. A 19. században a nemzet kitölti az állam keretét. Aztán a nemzet túléli az államot.

Európában, főleg Közép-Európában napjainkban mintha fölerősödtek volna a nacionalista, széthúzó törekvések, miközben mindenki az Európai Unióról beszél. Ez vajon nem veszélyezteti-e a normális békés egymásmellettélést?

Az Egyesült Államok a nemzetek kohójaként működött. Szerves folyamatban alakult ki a mai Amerika. Ez ismétlődik meg az Európai Unióban?

S ebből most csak annyi látszik, hogy a várt nagy tömbök helyett osztódás megy végbe?

Ennek az átmenetnek része az, hogy a korábbi nemzetállamok vagy államszervezetek jelentősége másodlagossá válik, és a régiók szerepe nő meg?

Még harminc-negyven évvel ezelőtt is mindenki azt mondta, hogy a kis államok szerepe megszűnt, s csak nagyhatalmak lesznek. Végül pontosan a fordítottja történt. Ez Nyugat-Európában is létezik: Belgiumban például nagy a szakadás a flamandok és a vallonok között. Kérdés, hogy odáig fog-e ez fejlődni, hogy két államra szakadnak. Franciaországban a bretonok és a baszkok mozgolódnak, Nagy-Britanniában a skótok. Ez érdekes, és bizonyos mértékben egészséges is. De az ember minden jót elronthat és vulgarizálhat. Az emberi életben is, a történelemben is így van. Kettős folyamatok léteznek.

Az Egyesült Államok bizonyos vonatkozásban a demokratikus korszak modellje. Ennek ellenére, ami az Egyesült Államokban történik, az más, mint az európai viszonyok. Európának nem lehet Amerika a modellje. Ha egyszer lesz valamilyen európai egység, európai tudat — de ez még nagyon, nagyon messze van —, az másképpen fog kialakulni, mint ami Amerikában történt és történik.

De ugyanakkor valamiféle egységesség is létrejön. A történelem, mint az emberi élet, átmenet. Valahonnan jöttünk és valahová megyünk, de néha az átmenet szembeötlő. Mi nagyon átmeneti korban élünk.

Az állam tekintélyének hanyatlásáról már beszéltünk, ezzel jár együtt, hogy az új uralkodó osztály a legerőszakosabbakból fog verbuválódni, akiknek a hatalma egyelőre — de csak egyelőre — a tőke hatalma. Ugyanakkor a pénz absztraktabbá válik, kevesebbet és kevesebbet ér. Nem arany már az. A hatalom határozza meg a pénzt, és nem a pénz a hatalmat.

Mi a hatalom forrása?

A klasszikus kapitalizmus a 19. században állt fenn. Ez megszűnt. A klasszikus kapitalista zsugori, kapzsi volt. A mai kapitalisták, a nagyvállalatok is a gyorsprofit megszerzésére törekednek. A kapitalizmus a tőke összegyűjtése. Megszűnt a balzaci típus, aki a harisnyába rejtette az aranyát. Ma a gyáraknak, nagyvállalatoknak nincsenek tulajdonosai. Managerek vezetik: a manager fő célja az, hogy jó legyen a megjelenése, fellépése; hogy azt a benyomást keltse, hogy sikeres, és ebből származik az jövedelme, amiből nemigen spórol. A gyorsprofitot azonnal kiadják. Ennek a a pénzforgásnak egész szerkezete, de még a szellemi szerkezete is más, mint a tőkésé volt.

A könyveiből kiolvasható az az átalakulás, amelynek következményeként már nem lehet demokráciáról beszélni, hanem helyette valami másról van szó: a bürokráciáról. Nem polgárok léteznek, hanem managerek stb. Magyarországon ez a váltás különösen élesen jelenik meg, hiszen a régi szereplők jelennek meg új kosztümökben. De a struktúrák közben már meg is változtak. Ön azt mondja, hogy vége van a 20. századnak, vége van az újkornak.

Úgy véli tehát, hogy nem egy új barbárság kezdődik manapság?

Tocqueville-lel évtizedeken át foglalkoztam, de csak lassan jöttem rá, mi jellemzi történelmi nézőpontját. Arisztokrata volt, és az Amerikáról szóló könyvének második kötetében mindig antitéziseket állít föl: az volt az arisztokrácia korában, ez a demokrácia korában... Hogy tulajdonképpen csak két nagy kor van: az arisztokratikus és a demokratikus kor. Az arisztokratikus korban a kevesek döntöttek, a kisebbség volt a fontos, most viszont a többség kezd uralkodni. Ő tudta, hogy ez mindent meg fog változtatni. És ez nem egyszerűsíteni fogja a dolgokat, hanem komplikálni. S ez a döntő. Tocqueville szerint: „Nem tudom, hogy az Isten ezt miért teszi így, de megértem és elfogadom...” Mi a demokratikus korszaknak a kezdetén vagyunk, nem a végén. Ez valószínűleg a történelem utolsó párezer évének a nagy változása.

Az ún. „újkor” — ami hamis szóhasználat, hiszen azt hitték, hogy örökké fog tartani — 1500-tól 2000-ig tartott. Óriási teljesítményei voltak, erre úgy fognak visszanézni majd a jövőben, mint 500 év előtt a görögökre és a rómaiakra. Ez a kor, véleményem szerint az arisztokrácia és a demokrácia keveréke volt. Arisztokráciák még léteztek, s a demokrácia polgári rétege próbálta utánozni az arisztokráciát. Ezt látom Magyarországon is. '45-ben valami itt megszűnt. Ha bennünket történetesen nem az oroszok szállnak meg, hanem az angolszászok, akkor rengeteg szenvedést megspórolunk, minden jobban megy, de talán társadalmilag ugyanaz történik.

Félek a barbárságtól, főleg Amerikában, ha a közbiztonságra gondolunk stb. Erről írtam egy esszét tavaly: manapság mindenki a kultúráról beszél, pedig ez nagy szamárság, mert a civilizáció van veszélyben, nem a kultúra. Hagyjuk a kultúrát. A civilizáció szó története szinte az újkorban kezdődik. Angolul 1601-ben jelenik meg először az ún. „civil”: mint a barbár ellentéte. Ez a barbárságból való kinövés kora.

Lát-e esélyt túlélésre egy kialakuló demokráciában? Mit kell megtennünk még?

A haladás fogalmát kell újragondolni: az evolúciót. Erre nagyon kevesen hajlandók. Meg kell tapasztalni, hogy nemcsak az emberi alkotásnak vannak határai, hanem az emberi tudásnak és a gondolatnak is. És amikor ezeket a határokat elismerjük, ez nem szegény-ség jele, mert általa gazdagodunk.

Mi a jelentősége annak, hogy egy történésznek van világnézete. Mit jelent, hogy valaki keresztény elkötelezettséggel tekint a történelemre?

Aki azt mondja magáról, hogy jó keresztény, az már nem jó keresztény. Főleg a mi korunkban, a kereszténynek alázatosnak kell lennie. Ismernie kell emberi korlátait és egyéni gyarlóságait. Tehát a keresztény gondolkodónak talán nem is annyira a vallásáról van szó, hanem az emberismeretéről. Mert a keresztény — és főleg a katolikus — emberismeret nemcsak mély, hanem Isten ajándékából igen gyakorlatias is. Első feleségem protestáns volt, de nagyon húzott a katolicizmushoz. Sokáig az tartotta vissza, hogy a hozzánk járó amerikai papok világiasak próbáltak lenni. Mutatni akarták neki, hogy ők nem valami különös, rendhagyó emberek, ők is járnak golfozni stb. Nem emberi gyengeségből, hanem inkább kisebbrendűségi érzésből tették ezt. De feleségemet a katolikus emberfelvágás vonzotta, és a halála hetében tért meg.

Nagyon könnyű és nagyon nehéz hitről és vallásról beszélni. Minden emberben van egy isteni szikra. Minden ember képes jónak lenni. Minden ember képes jobbat és többet tenni, mint amit magáról gondol. Ez Isten egyik nagy ajándéka. A másik ajándék a lét tudatossága. Hogy ebből mi hogyan élünk, mi a viszonyunk az Istenhez, ez annyira belső kérdés, hogy alig-alig lehet róla beszélni. Annyit azonban hozzátehetek: a keresztény emberismeret segít a munkámban, mert az áteredő bűn tudata óriási mankó a történésznek.

Egy mondatára vissza kérdeznék. Valahol azt írja, hogy a történelem az igazságot keresi, a jog pedig igazságot szolgáltat.

Nagy különbség van a kettő között. Nyelvi probléma áll fenn, mert a különben gazdag és finom magyar nyelvben az igazság két dolgot jelent: *veritás*-t és *justitiá*-t. Krisztus *justitiá*-t nem ígért. *Veritás*-t igen. A szőlőmunkás, például az utolsó órában is azt kapja, mint a reggeltől dolgozó többiek. Ma a szakszervezet azt mondaná, hogy ez erkölcstelen. És akkor Jézus azt mondja, hogy senkit nem kisebbítettek meg. A jogszolgáltatás és az igazság keresése, tudata nem ugyanaz. Ma ezt szinte iparszerűen úzik. Kevesebb igazságtalanság van a világon, mint volt. Rabszolgaság nincsen, faji megkülönböztetés kevesebb van stb. Viszont rettenetes felhő borítja be az eget: a hazugságok felhője. Ez nagyon fontos, mert mi a *veritás*-hoz úgy kerülünk közelebb, ha rájövünk, mi a *nem-igazság*. A hazugságok temetőjén keresztül haladunk az igazság felé. Már aki.

Mi a történész feladata ebben a helyzetben? Itt negyven éven keresztül a marxista történelemírást ideológiai célok irányították, az adatok és a tények rovására.

A történelem szavakból áll. Nincs olyan tény, amelyet szavak nélkül tudnánk. Nincs tény önmagában. A tény jelentősége abban áll, hogy összehasonlít egy másik ténnyel.

Még lényegesebb, hogy a tény elválaszthatatlan a tény kifejezésétől. Van olyan tény, amely számszerűleg vagy másképpen precíz, de jelentése hamis. A kifejezés nem csupán a tény csomagolása, hanem annak lényege (nem szólva arról, hogy a „kifejezés” — magyarul: a mondat — egyben a gondolat befejezése is). A történelemnek csak köznyelve van, a történelmet mi mindennapi nyelven beszéljük, tanítjuk, írjuk, gondoljuk, és a szavak választása nemcsak stilisztikai, hanem erkölcsi feladat is.

Azt írja egyik könyvében, hogy a történettudomány több is, kevesebb is, mint a társadalomtudományok. Az előbbiek mennyire függetlenülhetnek az utóbbiaktól? Nincse itt is nagy jelentőségük a perspektíváknak és nézőpontoknak?

Mit jelent az, hogy résztvevő történelem?

A kulturális antropológia szerint a résztvevő megfigyelés során nem kívülről tekintünk be a másikba, hanem behelyezkedünk egy másik kontextusba, és ott belülről tekintünk körbe.

A demokrácia korában kénytelenek vagyunk a nagy tömegekről is írni. Könnyebb volt történelmet írni az arisztokratikus korról, amikor a döntéseket kevés ember hozta. Ha valaki 130 évvel ezelőtt akarta tanulmányozni például a porosz kormány Magyarországra vonatkozó véleményeit és döntéseit, és megtalálta a német levéltárakban, hogy Bismarcknak kik voltak a tanácsadói, és milyen tanácsokat adtak — akkor nemigen kellett azzal foglalkozni, hogy ezeknek mi volt a kapcsolatuk a porosz néppel. Ma már ezt nem lehet megtenni.

Ma természetesnek vesszük, hogy vannak szellemtudományok és természettudományok. Ne felejtjük azonban el, hogy a természettudomány tartozik a történelembe, nem a történelem a természettudományba.

Engedje meg, hogy most magamról szóljak. Magyarországon nőtem fel, a háború alatt már észrevettem, hogy sok lyuk van az ún. objektív történetírásban. Azután az ember fölfedezi, hogy nagyon hajlik a szubjektívizmusra. Erre persze mások is rájöttek, például a híres E. H. Can (What is history című könyve, 1961.). Azt állítja, hogy nincsen objektív történetíró; a történelem a történésztől függ. A történészt kell megnézni, hogy kicsoda. Ez a nézet azonban szubjektívizmus, tehát szintén determinizmus. Hiszen azt mondja, hogy Lukács János, aki ebből és ebből az osztályból származik, csak ilyen történelmet tud írni. Ez sem igaz.

Más gondolkodók hatása indított arra, hogy az egész karteziánus objektív-szubjektív kettősséget el kell vetni, mert mi nemcsak történészek vagyunk, hanem résztvevők is. Résztvevőn természetesen nem szemtanút értek. Kapcsolatban vagyunk egymással, részei vagyunk Isten alkotásának. Ez a résztvevés soha nem tökéletes. Amit Önnek mondok, az nem teljesen ugyanaz, amit megért belőle. De ez nem baj, ez az emberi élet szépsége. Ha valaki tökéletesen megértené azt, amit mondok neki, az élet lehetetlen volna. Ezért idejét múlta a computer, mert az csak mechanikus kauzalitásra van beállítva. Egyes vagy nulla. Az emberi kapcsolat nem egyszerűsíthető így le. Ha valóban figyel rám, akkor részt vesz abban a valamiben, amit én mondok, és én részt veszek abban, amit az Ön szemében látok. Ez persze soha nem tökéletes és teljes, de nem is az a fontos.

Ezt már Goethe is mondta, hogy a világ kívül áll, ez érdekel bennünket, de mi belülről nézzük a világot. Az egész modern determinizmus azt állítja, hogy minden emberi gondolat, vágy, tett: reakció — legyen az hormon vagy gén vagy faj. Ez nem igaz. Mert minden emberi akció vagy gondolat több, mint reakció.

Olyan életformát alakított ki az Egyesült Államokban, ami szokatlan egy átlag amerikai életformához képest. Úgy él ott, mintha Európában volna.

Nemcsak alkatom, beállítottságom, a hátterem is erre ösztönzött, életkörülményeim is segítettek ebben. De semmi sincsen ingyen. Ebben szerencsém volt, megáldott az Isten. Persze nem mindenben, hiszen nagyon sok magyart irigyelek, akinek megmaradtak a szülei, ki is hozatták őket. Nekem ez nem adatott meg. De fel tudtam építeni egy olyan — nem szeretem ezt a szót, ezek túl hangzatos szavak — életformát, életstílust, életmódot, amely talán magyar és európai, de persze nem teljesen.

Budapesten születtem. A véremben van, hogy mindig vidéken akartam lakni. Nem tudom megmagyarázni, hogy miért. Emlékszem rá, nem rohángásztam lovak után, de volt kis szőlőnk, az volt a gyermekkorom egyik idillikus élménye. Amerikában ezt megtehettem. Ez sem volt könnyű, de „kijött a lépés”, ahogyan Pesten mondják, s a Gondviselés is segített. Persze az is hozzájárult, hogy ezt kívántam, és valahogy sikerült. De nem úgy élek ott, mint valami táblabíró vagy földbirtokos. A gyermekeim teljesen amerikaiak, hiszen a feleségem amerikai, de azért sokat örököltek tőlem. Nem én adtam nekik valamit. Ők vettek belőlem. Az ő érdemük, nem az enyém.